

De Romeinse limes tijdens Caligula: gedachten over de aanvang van het castellum Laurium en onderzoeksresultaten van de opgravingen uit 2002 aan het Kerkplein in Woerden

Wouter Vos, Edwin Blom, Albert Veenhof en Tom Hazenberg

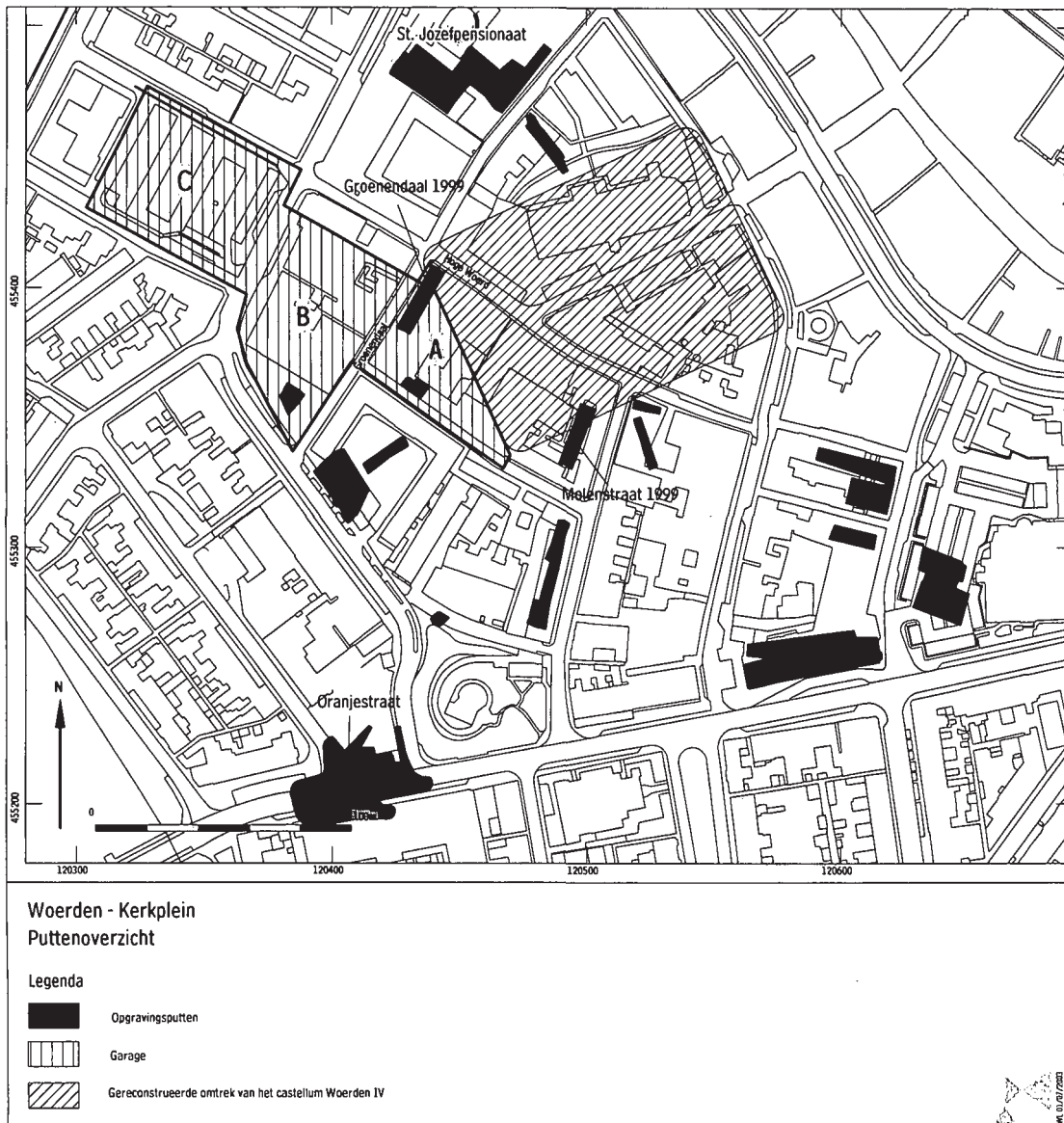
Het centrum van Woerden herbergt de restanten van een Romeins *castellum*. Dit grensfort past in de linie van militaire versterkingen die in de eerste eeuwen van onze jaartelling op de zuidoever van de Rijn werden gebouwd en gezamenlijk de verdedigingszone vormden van de noordelijke grens van het Romeinse Rijk. Het fort in Woerden mag worden geïdentificeerd met *Lauri*, dat kan worden gelezen als *Laurum* of *Laurium*. Deze naam is afkomstig van de *Tabula Peutingeriana*, een middeleeuwse kopie van een laat-Romeinse wegenkaart.¹ Van het Woerdense fort is vandaag de dag niets meer te zien (afb. 1). Het ligt grotendeels verscholen onder het plein waar thans de Petruskerk staat.² Dit is tevens het hoogste punt van het Woerdense centrum. In de zomer van 2002 heeft archeologisch onderzoek plaatsgevonden ten zuiden van de Petruskerk, in de driehoek tussen de Kazernestraat, Groenendaal en Hoge Woerd.³ Het staat bekend als Kerkplein deelgebied A. Gelijktijdig vond een kleinschalige opgraving langs de Hoge Woerd plaats.⁴ De resultaten van beide onderzoeken zijn hier beschreven.

Op zoek naar het fort

In Woerden is het archeologische onderzoek betrekkelijk laat opgepakt. Pas vanaf 1975 graaft de Katholieke Universiteit Nijmegen (KUN) met enige tussenpozen in de oude binnenstad.⁵ Ook de amateurgemeenschap is met grote regelmaat te vinden in het Woerdense bodemarchief.⁶ Belangrijke resultaten worden behaald bij opgravingen in de jaren zeventig op de

binnenplaats van de achttiende-eeuwse Kazerne. Daar kwamen de sporen van een geul of gracht en een vlonder van houten slieten aan het licht; hier dateren vondsten uit de vroeg-Claudische (41-47 na Chr.) periode, vooral snog de oudste Woerdense periode.⁷ Na de opgravingen op de binnenplaats van de kazerne volgde nog een belangrijk onderzoek in de jaren zeventig onder het voormalige St. Jozefpensionaat. Daar is de beschoeide Rijnbedding uit de eerste tot en met de vierde eeuw aangetroffen, waaruit een drietal schepen is geborgen.⁸ Daarnaast zijn diverse grote en kleinere onderzoeken uitgevoerd op ondermeer het terrein van de voormalige gasfabriek aan de Oranjestraat (1988, 1998).⁹ Ondanks het intensieve onderzoek slaagde men er niet in om de exacte positie van het castellum te bepalen.

Feitelijk zwierven de archeologen telkens om de hoogste plek van het centrum heen: de Petruskerk. Een opgraving tijdens de restauratie van deze kerk bracht echter geen opheldering, want de aangetroffen tufstenen fundering dateerde niet uit de Romeinse tijd maar voornamelijk uit de periode rond 1000 na Chr.¹⁰ Alleen de vondst van een stuk muurwerk - tussen de kerk en het stadhuis - dat in eerste instantie in de (Vroege) Middeleeuwen werd geplaatst, zou mogelijk uit de Romeinse tijd kunnen dateren.¹¹ Niet alleen over de plaats maar ook over de inrichting en bebouwing binnen het Woerdense fort viel nog weinig te zeggen. Wel werd bij een zeer kleinschalig onderzoek langs de Hoge Woerd gesproken over "een dik pakket

van geconcentreerde as- en huttenleemlagen, alsof een gedeelte van een verwoest woningen- of kazernecomplex is aangesneden".¹²

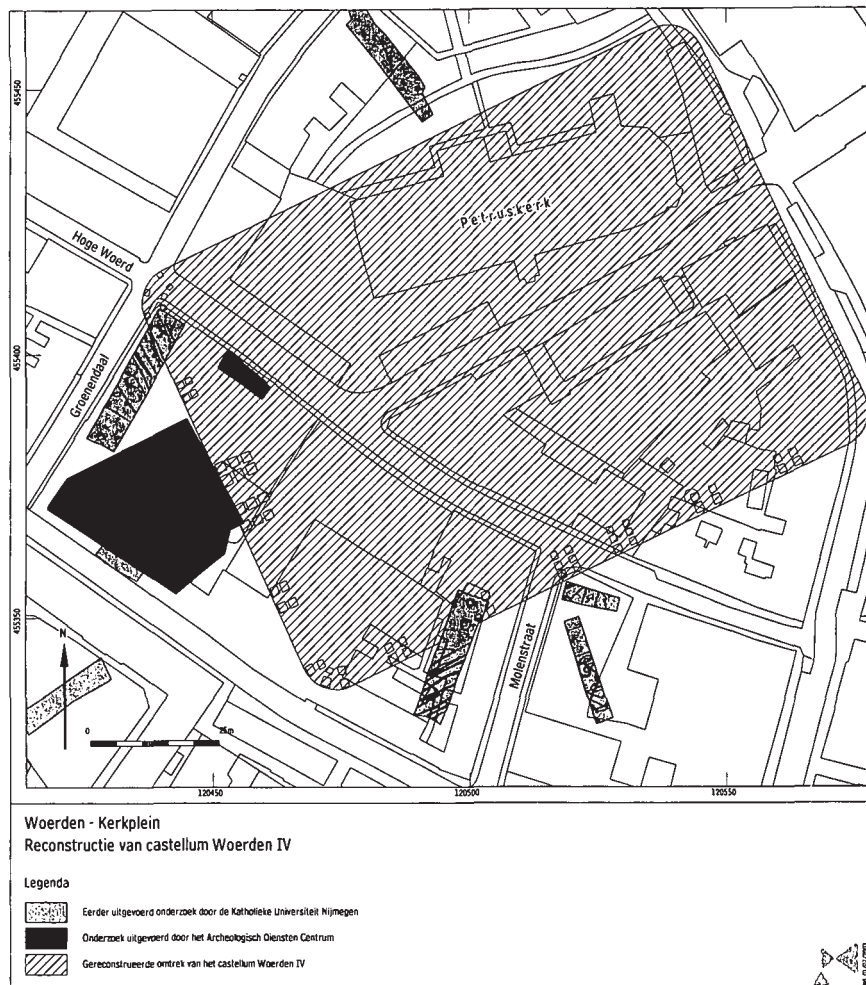
De eerste grondsporen van het castellum

Op korte afstand van de Petruskerk had dus nauwelijks archeologisch onderzoek plaatsgevonden. Daarin kwam verandering door een tweetal proefsleuven die in 1999 is gegraven door het Archeologisch Diensten Centrum

(ADC) in samenwerking met de KUN. Het betrof de onderzoeken op de hoek van de Molenstraat/Kazernestraat¹³ en aan de Groenendaal.¹⁴ Hier zijn voor het eerst met zekerheid de verdedigingswerken aangetoond van een Romeins castellum (afb. 2). Bovendien is aan de Molenstraat een aarden verdedigingswal met minimaal twee palen van een daarbij behorende toren gevonden en waren er sporen van een aantal daarvoor gelegen grachten. Uit de oriëntatie van de wal en de grach-

Afb. 1. De topografie en het werkputtenoverzicht in Woerden.

Afb. 2. Woerdenkerkplein. Reconstructie van Castellum Woerden IV.

tenzone bleek dat de zuidoostzijde van het castellum was aangesneden.¹⁵ De opgraving aan de Groenendaal had tot doel om het zuidwestelijke front van dit fort te lokaliseren en zo de omvang van de versterking te bepalen. Met succes, zodat nu duidelijk is waar beide kanten van het fort liggen. Op basis van bestaande kennis over de Romeinse fortenbouw in *Germania Inferior* konden na 25 jaar onderzoek eindelijk de contouren van het hele fort schetsmatig worden aangegeven.¹⁶ Met die kennis gewapend is teruggekeken naar eerder uitgevoerd onderzoek. Vooral de vroege sporen op de binnenplaats van de Kazerne, van een geul of gracht en van een vlonder van slieten of een wal, trokken daarbij de

aandacht.¹⁷ In eerste instantie werd immers niet gedacht aan een 'op slieten gefundeerde wal' zoals in Valkenburg (ZH) is aangetroffen,¹⁸ maar aan een "grondslag van een dijk of van een ophoging aan de buitenzijde van de Romeinse nederzetting".¹⁹ Deze oude resultaten pasten plotseling goed in het beeld dat er meer castellumfasen zouden hebben gelegen. Voorzichtig is daarom vanaf 1999 gesproken van meerdere castella en is de basis gelegd voor een opeenvolging van drie castellumfasen in Woerden, respectievelijk het vermoedelijk oudste fort uit de vroeg-Claudische tijd (41-47) op de binnenplaats van de Kazerne, de wal en toren van de Molenstraat en Groenendaal uit de latere eerste eeuw, en

de nimmer aangetroffen maar wel te verwachten versteende fase van het Woerdense castellum uit het einde van de tweede of begin van de derde eeuw.

Hooggespannen verwachtingen

Door de bevindingen van 1999 waren de verwachtingen voor de opgraving op het Kerkplein hooggespannen. Waarschijnlijk zou een bundel van grachten, die het fort aan de buitenzijde markeerde, kunnen worden opgetekend. Wellicht was er nog ruimte voor sporen van activiteiten die zich net buiten het castellum hebben afgespeeld (*vicus*) en tevens moest rekening worden gehouden met de resten van het vermoedelijk oudste fort (Woerden I). In Kerkplein deelgebied A, waarop de campagne van 2002 betrekking had, zouden daarnaast resten aanwezig moeten zijn van de uitvalsweg die begint bij de westpoort van het castellum, hoewel de exacte ligging van de poort nog onbekend was.²⁰ De verwachtingen voor het kortstondige onderzoek aan de Hoge Woerd waren zo mogelijk nog hoger gespannen. Daar zou, als alle theorieën klopten, voor het eerst iets van de binnenbebouwing van het fort tevoorschijn moeten komen. Met als enige beperking dat deze opgravingsput erg klein was en het daarom lastig kon zijn om eventueel aanwezige grondsporen te begrijpen.

De Rijn en de Linschoten

Laurium was gebouwd op de zuidelijke oeverwal van de Rijn, even ten oosten van de plek waar de Linschoten bij de Rijn kwam (afb. 3). Zekerheid hierover is er nog niet, omdat niet vaststaat waar beide stroomgordels zich precies bij elkaar voegden. Beide riviersystemen functioneerden reeds ver voor het begin van de jaartelling. Het castellumterrein bevindt zich misschien in de oksel van de twee rivieren. Het lag in de binnenbocht – of kronkelwaard – van een meander van de Rijn, waarvan bekend is geworden dat die zich in de Romeinse tijd ongeveer 40 meter in

noordwestelijke richting heeft verlegd.²¹ Deze kronkelwaard moet doorsneden zijn geweest met watervoerende geulen en de talrijke natte restgeulen van oudere rivierlopen en was daarom niet optimaal geschikt voor bewoning.²² In de loop van de Romeinse tijd werden delen van het terrein daarom ook opgehoogd tot een terpachtig plateau, zodat het beschikbaar kwam voor bewoning en andere activiteiten.

Nadien heeft de Rijn zich nog eens zover naar het noordwesten verplaatst. De huidige loop van de Oude Rijn is de jongste geul in het Rijnsysteem (afb. 3). Uiteindelijk is in de jaren zestig het laatste restant van deze rivierloop in de binnenstad van Woerden – de Rijnstraat – gedempt. De Linschoten nam in de voor-Romeinse periode een belangrijk deel van de afvoer van het water van de Rijn voor haar rekening. Met het ontstaan van de Hollandse IJssel verloor de Linschoten echter haar functie. Er zijn aanwijzingen dat de rivier al voor het begin van de jaartelling sterk in belang was afgenomen en reeds was verland in de vroeg-Romeinse tijd.²³

Wat betreft de ontwikkeling van de Rijn moet hier een opmerkelijke vondst uit de zeventiende eeuw worden vermeld: ten noordoosten van de Rijnstraat, ter hoogte van het Holle Bolwerk werd het zogenaamde schip IV gevonden²⁴. De vondst doet vermoeden dat – als het hier daadwerkelijk om een Romeins schip gaat – de Romeinse Rijn in een zeer grote meander nog veel verder noordoostelijk heeft gelopen; zeker in vergelijking met de middeleeuwse restgeul.

De vijf castella van Woerden (afb. 4)²⁵

Zoals verwacht waren de Romeinse grondsporen uit deze opgraving voornamelijk restanten van de verdedigingsgrachten die rond de verschillende fasen van het castellum waren gegraven. Daarnaast werd tot drie keer toe een aardlichaam aangetoond, dat

Afb. 4. De verschillende castellumfasen uit Woerden.

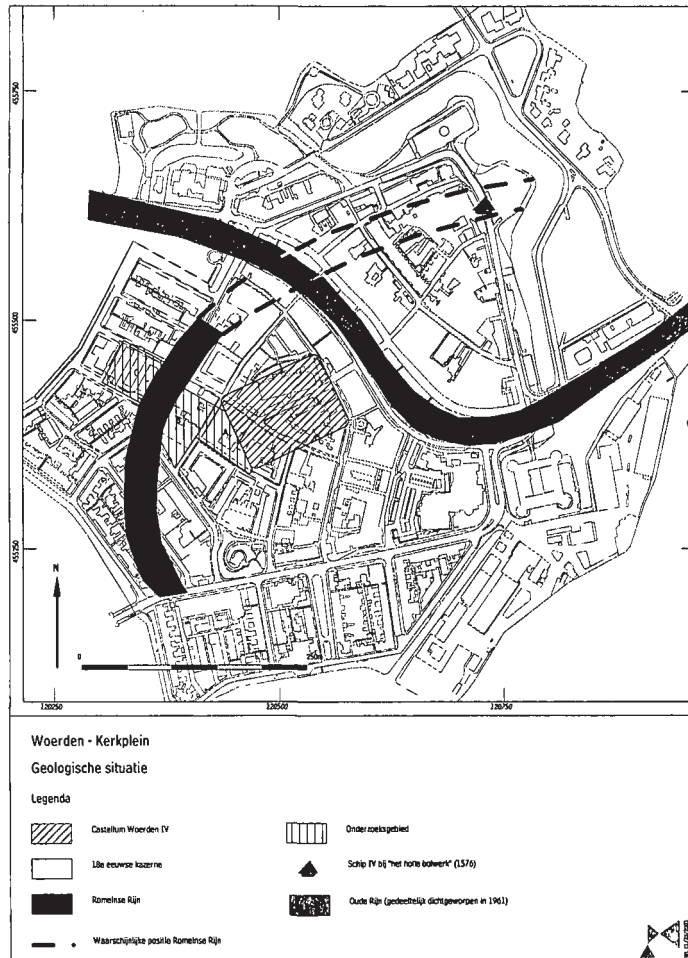
tot de omwalling van een castellum heeft behoord. Ook is een fundering van een (smalle) muur herkend en zijn enkele houten palenrijen en een water-

put opgegraven. Hieronder worden in chronologische volgorde de sporen uit de verschillende fasen van het castellum beschreven.

Woerden I (41-47) De door Haalebos reeds veronderstelde oudste fase van het Woerdense castellum (Woerden I) werd bevestigd door de vondst van de sporen van de aarden verdedigingswal en de resten van in elk geval één, maar vermoedelijk twee grachten. De sporen waren grofweg noord-zuid georiënteerd. De binnenzijde van het fort bevindt zich aan de oostzijde van deelgebied A. De bepaling van de exacte ligging, omvang en vorm van Woerden I blijft problematisch. Het is niet uitgesloten dat twee parallelle, vrijwel oost-west georiënteerde rijen elzenhouten palen tot Woerden I behoren. Gelet op de onderbreking in de wal en de beide grachten zou hier sprake kunnen zijn van een weg. Dit zou het verlengde van de *via praetoria* kunnen zijn, maar dat is geenszins zeker. Vondstmateriaal werd uit de grondsporen van Woerden I nauwelijks geborgen. Daarom blijft de datering onzeker en kan de vroeg-Claudische (41-47) aanvang van eerdere onderzoekers niet worden bevestigd.²⁶

Woerden II (47-54)

De sporen van deze castellumfase getuigen van een aanpassing in de ligging van het castellum. Vanaf Woerden II is de oriëntatie van de aanleg noordwest-zuidoost. Tot de verdedigingswerken van Woerden II behoorden vermoedelijk drie grachten. Deze werden in het oostelijke deel van het onderzoeksgebied onderbroken door de uitvalsweg uit de *porta principalis sinistra*. De grachten lagen zes meter uit elkaar. Ze herbergden weinig vondstmateriaal, maar de dateerbare vondsten die eruit afkomstig waren, kwamen uit de Claudische periode (41-54). De grachten waren niet diep ingegraven. Ze zijn misschien ooit V-vormig geweest, zoals gebruikelijk bij Romeinse spitsgrachten, maar daarvan is niets meer te zien. De afgeronde, onregelmatige bodems duiden op semi-permanente watervoering.

Woerden III (54-68)

Het belangrijkste fenomeen van de derde castellumfase betreft een circa 2 meter brede gracht die aan weerszijden was beschoeid met houten palen (afb. 5). Deze palen waren aan vier zijden bekapt of geschaafd, waardoor keurige, rechthoekige balken overbleven. De balken hadden een lengte van gemiddeld 1,50 meter en zijn, afgaande op een afgekapt en in de vulling van de gracht bewaard houtdeel, nog minstens één meter langer geweest. De balken stonden schuin ten opzichte van de grachtranden en kunnen alleen door een hei-installatie de grond in zijn gedreven. Oorspronkelijk stonden ze mannetje aan mannetje. De reden voor deze gewichtige beschoeiing is niet duidelijk, ook al om-

Afb. 3. Geologische situatie.

Afb. 5. De gracht-
beschoeiing uit de
fase Woerden III.
Zicht op het oosten.

dat er nergens vergelijkbare beschoeiingen bekend zijn. Mogelijk diende het hout oorspronkelijk een ander doel - bijvoorbeeld de bouw van soldatenbarakken - maar dwongen omstandigheden de Romeinen tot urgente maatregelen. Wilde men de gracht openhouden en beschermen tegen de erosie door water?

Deze gracht is, net als die van Woerden II, onderbroken door de uitvalsweg uit de zuidwestelijke poort. Hoe dicht bij de weg, hoe steiler en hoe dichter de balken opeen waren geplaatst. Op de kop van de gracht waren geen balken meer ingeslagen, maar lag een concentratie natuursteen. In het uiterste oostprofiel kon de gracht nog net weer worden opgepikt. De op natuurlijke wijze gevormde vulling van de gracht is afgedekt door een houtskoolrijke brandlaag die op grond van het vondstmateriaal uit 69-70 na Chr. moet dateren na de Bataafse opstand. Woerden III dateert zodoende uit de periode daarvoor uit de regeerperiode van keizer Nero (54-69). In de opgravingsput langs de Hoge Woerd kon de aarden verdedigingswal van Woerden III worden opgetekend. Ook de sporen van deze wal bevonden zich direct onder de brandlaag van 69-70 na Chr.

Woerden IV (70-150)

Van de castellumfase die vanaf de Flavische periode (70-96) dateert, zijn tijdens de proefonderzoeken uit 1999 de zuidoostelijke en zuidwestelijke verdedigingswallen aangetoond. De omwalling van deze fase, Woerden IV, vormde de basis voor de besluitvorming in de plannen in het nieuwbouwproject Woerden-Kerkplein. Zo zal Woerden IV worden beschermd op grond van de Monumentenwet, en is de geplande parkeergarage verkleind om de ondergrondse resten van dit fort te sparen. De zuidwestelijke wal is de grens van het onderzoeksgebied. Grondsporen van die wal zijn bij deze laatste campagne niet duidelijk aan het licht gekomen. We mogen er daarom vanuit gaan dat het 'castellum-profiel' ongeveer gelijk ligt met het zuidwestelijke front van het fort in de Flavische periode (70-96). De bijbehorende grachten blijken lastig aantoonbaar. Duidelijker waren de sporen in de opgravingsput langs de Hoge Woerd. Hier zijn voor het eerst goed geconserveerde grondsporen van de binnenbebouwing van een Woerdens castellum aangetroffen (afb. 6). In de sporen tekenden zich de funderingen van barakken af, vermoedelijk een

officiers- of *centurio*-woning. Sinds jaar en dag wordt verondersteld dat de eenheid die legerde in het Flavische fort tot in de tweede eeuw de *Cohors XV Voluntariorum* is geweest.

Woerden V (150-270)

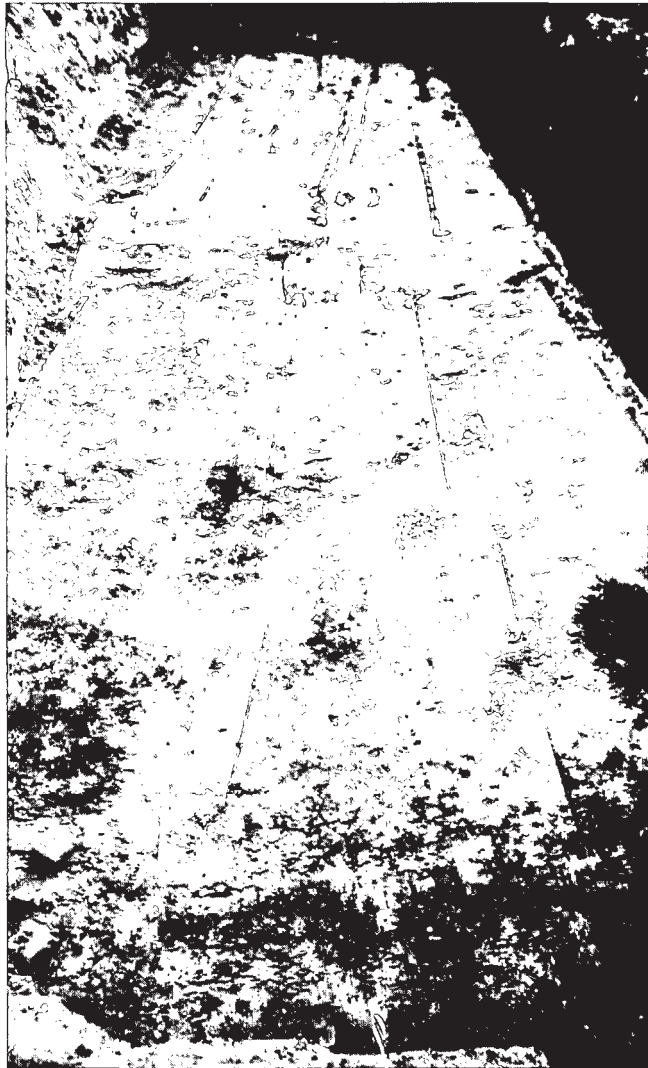
De opgravingcampagne van 2002 heeft geen grondsporen opgeleverd van Woerden V, de fase waarin het fort grotendeels uit steen werd opgetrokken. Er is wel een aanzienlijke hoeveelheid vondsten gedaan dat dateert vanaf het midden van de tweede eeuw. Het lijkt er echter sterk op dat het echte derde-eeuwse vondstniveau en blijkbaar daarmee ook de sporen van Woerden V zijn verdwenen. We denken dat dit is veroorzaakt door het latere grondverzet tijdens de aanleg van de vestingwerken rond het middeleeuwse Woerden. Daarmee is ook van de afbraakfase van het fort en de daarop volgende (eventuele) voortzetting in de Vroege Middeleeuwen nauwelijks meer iets aanwezig.

De met Woerden V geassocieerde vondsten bestaan uit een behoorlijk grote hoeveelheid baksteen en natuursteen waaronder veel grote bekapte basaltblokken en bewerkt tufsteen. Het is zeker dat het natuursteen afkomstig is van een steenbouwfase van het fort. Daarmee is echter niet gezegd dat het tufsteen en de basaltblokken *in situ* liggen; - er is eerder sprake van het tegendeel. Het lijkt er namelijk op dat het steen in de Middeleeuwen is hergebruikt en de grootste en meest bruikbare stukken zijn (soms zichtbaar) verwerkt in bijvoorbeeld de toren van de Petruskerk en in het kasteel van Woerden, dat ligt waar de Rijn de stad binnenstroomde. De kleinere en daarmee minder bruikbare fragmenten zijn waarschijnlijk blijven liggen of na herbewerking ter plekke gedumpt. Men mag verder aannemen dat het materiaal zich wel enkele meters, of misschien zelfs een tiental meters heeft verplaatst, maar over grotere afstanden zal dit puin niet zijn versjowd.

Een bouwinscriptie van de poort

Er is wel een aantal bijzondere vondsten gedaan dat met de steenbouwfase geassocieerd mag worden. Het gaat om stukken bewerkte, witte kalksteen, waarvan sommige delen duidelijk randen zijn van een groter architectonisch geheel. Ze passen soms aan elkaar en in een geval zijn ook letters onderscheiden: het betreft een fragment met de inscriptie [...]DEC[...] of [...]DEG[...] (afb.7). Het totaal is geïnterpreteerd als een bouwinscriptie die boven de toegang van het poortgebouw heeft gehangen. Daarop zou oorspronkelijk naast de vermelding van de keizer ook

Afb. 6. Baraksporen langs de Hoge Woerd.

een legereenheid kunnen zijn genoemd, die de bouw heeft geïnitieerd of eventueel herstelwerk aan de poort heeft uitgevoerd. Welke eenheid dat is geweest weten we niet en kan met zo weinig letters ook niet goed worden achterhaald. In aanmerking komt het Derde Cohort van de Breuciers. Deze eenheid, oorspronkelijk gelicht in het noorden van het voormalige Joegoslavië, staat namelijk vermeld op een aan de Oranjestraat gevonden altaarsteen. De altaarsteen was gewijd aan *Sol Invictus Helagabalus et Minerva* en kan gedateerd worden in het midden van de tweede eeuw.²⁷ Misschien lag dit cohort III Breucorum ten tijde van de steenbouw nog steeds in Woerden.

Het oudste fort: Claudius (41-54) of Caligula 37-41)?

Het oudste fort Woerden I is door Haalebos vroeg-Claudisch (41-47) gedateerd. Dit hebben we dan ook als uitgangspunt genomen bij opgravingen op het kerkplein. Het hierbij behorende vondstmateriaal is als volgt te omschrijven. Bij het aardewerk valt de grote hoeveelheid pre-Flavische en vooral Claudische terra sigillata op. Het gaat daarbij ondermeer om koppen van het type Dragendorff 24/25 en borden van het type Dragendorff 15/17 en Dragendorff 18. Deze waar is gestempeld door Zuid-Gallische pottenbakkers die we redelijk nauwkeurig

kunnen dateren, onder andere Bassus, Aquitanus en enkele vroeg-Claudische stempels van Maccarus. Verder is nog een gevernist kommetje type Ritterling 22 met zandbestrooiing (ook aan de binnenzijde!) gevonden. Dit kommetje van zogenaamde 'Lyonner waar' dateert echter vóór 40 na Chr., dus niet in Claudius' regeerperiode (41-54), maar tijdens het bewind van Caligula (37-41).

Als we de gegevens van de munten hiernaast leggen, voor zover herkend en gedetermineerd,²⁸ dan valt op dat een groot aantal munten uit de tijd van Caligula dateert, waarschijnlijk zelfs meer dan van Claudius (afb. 8).

Wanneer Caligula in 41 na Chr. wordt vermoord, besluit de senaat tot de *damnatio memoriae* en geeft opdracht om zijn munten om te smelten, om zodoende diens beeltenis uit te wissen. Dit gebeurt al tijdens de eerste regeeringsjaren van Claudius. In praktijk zullen de dan circulerende munten verder zijn gebruikt, zeker omdat er in de eerste eeuw eigenlijk vrijwel altijd een welhaast structureel tekort bestond aan klein bronsgeld. Daarnaast hebben we ook nog munten van Caligula gevonden die onder Claudius zijn nageslagen of geklopt.

In Woerden zijn dus zowel ongeklopte als geklopte munten van Caligula aangetroffen. Om deze gegevens goed te interpreteren moeten ze vergeleken worden met muntseries van andere forten. Valkenburg (ZH) vertoont een opvallende overeenkomst met Woerden, want ook daar geldt - zoals trouwens ook voor de munten uit Vechten, Velsen II en Alphen a/d Rijn²⁹ - dat Caligula sterker vertegenwoordigd is dan Claudius. Dit in tegenstelling tot Zwammerdam, dat in de latere Claudische tijd wordt gedateerd, waar het precies andersom is: meer munten van Claudius dan van Caligula. Hieruit kan worden afgelezen dat Zwammerdam blijkbaar nog niet bestond in de tijd dat de munten van Caligula Valkenburg, Vechten, Velsen II, Alphen en ook Woerden bereikte.

Afb. 7. Inscriptie [...]DEC[...] op witte kalksteen. Schaal 1:3.

Afb. 8. Dupondius van Caligula (RIC [2] 57).

Op basis van deze gegevens menen wij dat het oudste fort in Woerden eerder werd opgericht dan tot dusver werd aangenomen, namelijk niet onder Claudius maar al onder Caligula rond 40 na Chr. Hoewel een dergelijk korte tijdspanne archeologisch nauwelijks grijpbaar is, denken we toch enkele aanwijzingen ervoor te hebben gevonden.³⁰

Steunpunten langs de Rijn

De eerste aanwijzingen voor dergelijke vroege Romeinse activiteiten in ons land vinden we bij verschillende antieke auteurs.³¹ Keizer Caligula bevindt zich in 39 en 40 na Chr. aan de Rijn bij Mainz om een groot en nieuw offensief tegen *Germania* voor te bereiden. Het is niet duidelijk waar die aanvallen precies plaats hebben gevonden en tot hoe diep men *Germania* is binnengevallen. Blijkbaar trof hij tegelijkertijd ook voorbereidingen voor een invasie naar *Brittannia*. In dat licht zou Woerden I als steunpunt in de lijn Nijmegen - Vechten - Alphen a/d Rijn - Valkenburg - Velsen kunnen zijn opgericht. Bij de al onder Caligula aangevangen voorbereidingen voor de verovering van *Brittannia* moeten deze steunpunten een rol hebben gespeeld. Ze kunnen zijn gebouwd op het moment dat Caligula besluit om met zijn troepen de Rijn af te zakken richting 'de Oceaan'; en daar zijn legioenen op het strand schelpen laat verzamelen.³² De belangrijkste taak van de steunpun-

ten zal gelegen zijn in het zeker stellen van een veilige transportroute (de Rijn), waarlangs bevoorrading en troepenverplaatsing richting kust kon plaatsvinden.

Het steunpunt Woerden kan van tijdelijke aard zijn geweest en bij het uiteindelijke afblazen van Caligula's *Brittannia*-avontuur weer zijn verlaten. Het is namelijk opvallend dat er een groot oriëntatieverschil bestaat tussen Woerden I en de latere Woerdense castella. Dit verschil zou misschien zijn ontstaan door landschappelijke verandering – bijvoorbeeld verplaatsing van de Rijn - die ervoor gezorgd heeft dat men zich genoodzaakt zag om een herinrichting van het terrein het fort ergens anders aan te leggen. Het is denkbaar dat de Romeinen tussentijds niet in Woerden waren gelegerd, maar zeker weten doen we dat niet.

De Romeinen zijn dan in ieder geval onder Claudius' regering (41-54) weer terug in Woerden. Vanaf dat moment liggen de forten Woerden II, III, IV - en mogelijk ook Woerden V - telkens op min of meer dezelfde plek rond de latere Petruskerk, enkele verschuivingen, vergrotingen en kleine oriëntatieverschillen daargelaten. We kunnen niet vaststellen wanneer dat Claudische fort (Woerden II) precies is ingericht. Het zou theoretisch op twee momenten kunnen zijn geweest: in 43 na Chr. tijdens de voorbereidingen van Claudius om *Brittannia* te veroveren of in

47 na Chr. als de *limes* daadwerkelijk wordt ingericht en de Rijn de noordelijke grensrivier wordt van het Romeinse Rijk. Ook gelet op de eerder door Haalebos waargenomen vroeg-Claudische terra sigillata van het kazerneplein, zou het niet verbazen als dat al rond 43 na Chr. is geweest.³³

Wanneer het hier geschetste beeld werkelijk representatief blijkt voor Woerden dan betekent dit, dat de aanleg van het oudste castellum omstreeks 40 na Chr. heeft plaatsgevonden. Of daarmee ook andere *castella* langs de Rijn een vroegere aanvang hebben gekend, dan de vaak pas rond 47 na Chr. veronderstelde invulling van de *limes*, zal moeten blijken uit nieuwe onderzoeken en bestudering van reeds opgegraven gegevens. Ook voor de definitieve datering van Woerden I zullen we nog moeten wachten op het beschikbaar komen van meer gedateerd vondstmateriaal.

Toekomstig onderzoek

In het voorjaar van 2003 zullen ter plaatse van de geplande parkeergarage nog tenminste twee deelgebieden worden onderzocht. Grenzend aan het onderzoeksgebied van 2002 ligt deelgebied B. Hierin worden enkele castellumgrachten en de resten van de burgerlijke nederzetting (*vicus*) verwacht. Het is evenwel mogelijk dat een groot deel van dit terrein zal worden ingenomen door de Rijnbedding, vergelijkbaar met de onderzoeken aan het St. Jozefpensionaat uit 1978.³⁴ Analoog aan de toen waargenomen beschoeiingen en kadewerken, is niet uitgesloten dat hier wederom Romeinse schepen het daglicht zullen zien.

De archeologische waarde van deze zone is dus zeer groot. Naast talrijke te verwachten vondsten uit de aanplantingen van de rivieroever, zullen door de natte omstandigheden ook organische resten vermoedelijk goed bewaard zijn gebleven.

De archeologische verwachtingen voor de Nieuwe Markt (deelgebied C) zijn

minder hooggespannen. Een booronderzoek heeft aangetoond dat hier maar weinig van de Romeinse Rijnbedding bewaard is gebleven en dat die waarschijnlijk grotendeels is opgeruimd door de latere aanleg van singels en wallen uit de Middeleeuwen.³⁵ Alleen onder de Meulmansweg kunnen zich nog Romeinse sporen bevinden. Hier liggen onder de voormalige middeleeuwse vestingwal waarschijnlijk nog resten van de oeverzone van de Romeinse Rijn.

Verantwoording en medewerkers

De opgraving is uitgevoerd door medewerkers van het Archeologisch Diensten Centrum uit Bunschoten, daarbij geassisteerd door ecologische specialisten van BIAX consult uit Zaandam en de graafmachinist van de Gebr. de Wit uit Maurik. De directievoering van het project en de voorlichting gedurende de werkzaamheden zijn vanuit de gemeente Woerden verzorgd door Hazenberg Archeologie Leiden. De opgraving is getoetst door een Wetenschappelijke Commissie bestaande uit vertegenwoordigers van de K.U. Nijmegen, Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB), gemeente Woerden en Provincie Utrecht. Verder dient hier vermeld het enthousiasme van vele ambtenaren van de gemeente Woerden en de bijzondere interesse van het college van Burgemeester & Wethouders. Ten slotte willen wij hier noemen de onmisbare, niet aflatende inzet van de amateurarcheologen van de Archeologische Werkgemeenschap Woerden.³⁶

Archeologisch Diensten Centrum,
Bunschoten
Hazenberg Archeologie, Leiden

Noten

- 1 Laurium lag vijf *leugae* oostelijk van *Nigrum Pullum* (Zwammerdam) en twaalf *leugae* ten westen van *Fectio/Flectione* (Bunnik-Vechten). Een *leuga* is een Gallische mijl van ca. 2,2 kilometer.

- 2 De kerk heeft mogelijk haar oorsprong in de Karolingische periode. Blijdenstein 1999, p.20.
- 3 Het onderzoek is ingegeven door de bouw van een parkeergarage, die ruwweg ten zuiden van de Hoge Woerd tot aan de Nieuwe Markt zal worden aangelegd, en de verwezenlijking van een plein tussen drie belangrijke middeleeuwse gebouwde monumenten van de binnen-stad: Het Arsenaal, de Petruskerk en de achttiende eeuwse Kazerne. Het plan zal eind 2005 gereed moeten zijn. Voor de archeologische grondsporen betekent het op de eerste plaats behoud *in situ*. De gemeente Woerden heeft immers haar plannen dusdanig aangepast dat het castellum beschermd blijft in de bodem. Tevens zal buiten de beschermingszone - daar waar behoud niet mogelijk blijkt - archeologisch onderzoek plaatsvinden. Het veldwerk zal in drie stappen worden uitgevoerd. Voor elk van deze drie zogenaamde deelgebieden gelden eigen archeologische verwachtingen en vraagstellingen. Na afloop van het veldwerk van elk deelgebied zal een verslag verschijnen. Als alle veldwerkfasen zijn afgerond zal er één opgravingsrapport verschijnen waarin de uitwerking van alle deelgebieden zal zijn opgenomen. De aanpak van de gemeente Woerden is volledig in 'de geest van Malta' en in overeenstemming met de richtlijnen van het ministerie van OC&W. De gemeente Woerden loopt daarmee vooruit op de toekomstige wetgeving, waarin het Verdrag van Valetta zal zijn geïmplementeerd en het principe van "*de verstoorder betaalt*" zal gelden voor elke partij die het archeologisch bodemarchief (be)roert.
- 4 Voor een uitvoerig verslag van het afgelopen onderzoek wordt verwezen naar Vos, 2003.
- 5 Bogaers en Haalebos 1983.
- 6 Zie o.a. Beunder 1975 en Haalebos 1998 met verwijzingen
- 7 Bogaers en Haalebos 1976; Haalebos 1998, p.15.
- 8 Bogaers en Haalebos 1979; Haalebos 1997.
- 9 Zie o.a. Haalebos 2000.
- 10 Zie hiervoor Beunder, Castella en havens, p.118 met verdere verwijzingen naar G. de Klerk 1984: *De Petruskerk te Woerden, geschiedenis en restauratie*, p.7 en p.10, en Bulletin van de KNOB 83, p.44 (1984). Is hier misschien toch iets van de principia aangetroffen, maar niet herkend als zodanig?
- 11 Beunder, Castella en havens, p.118-119 en afb.72; Haalebos vermoedde echter dat het hier een deel van de kerkhofmuur betrof, gelijk aan zijn bevindingen in Alphen aan den Rijn (Haalebos 1998, p.34 noot 66). Indien de muur uit de Romeinse Tijd zou dateren is het aantrekkelijk om hierin een deel van de principia te zien uit de steenbouwfase van het castellum. Daarmee zou de stadshistorie van dit deel van Woerden sterk lijken op de ontwikkelingen ter plekke van de Utrechtse Dom, waar de vroegste St. Thomas kerk en later de Maartenskerk op de *principia* van het Romeinse fort is opgetrokken om uiteindelijk uit te groeien tot dat wat nu de Domkerk is. Zie voor de Utrechtse ontwikkelingen o.a. Ozinga 1989; en Broer & De Bruijn 1997, met verwijzingen.
- 12 Beunder 1975, p.105.
- 13 Haalebos en Vos 1999.
- 14 Haalebos en Lanzing 2000
- 15 Op dat moment werd echter nog wel aangenomen dat de paalkuilen tot de zuidelijke toren van de *porta decumana* behoorden (Haalebos en Vos 1999, p.17).
- 16 Bij die reconstructie bleek de toren van de Molenstraat bij nader inzien niet tot de *porta decumana* te behoren, maar een zogenaamde waltoren te zijn.
- 17 Recent onderzoek in Alphen aan den Rijn heeft wederom prachtige overblijfselen van een 'op slieten gefundeerde wal' aangetoond. Dit is klaarblijkelijk een goede manier in het rivierengebied om dergelijke aardwerken te funderen. Door stelselmatige grondwaterpeilverlagingen zullen de organische resten van houtwerk echter snel verdwijnen of reeds verdwenen zijn, zodat voor toekomstig onderzoek naar de slieten het ergste moet worden gevreesd.

- 18 Zie Van Giffen 1948; 1955.
- 19 Haalebos 1998, p.15.
- 20 Dit zou de porta principalis sinistra moeten zijn.
- 21 Bogaers en Haalebos 1983, p.305.
- 22 Haalebos en Vos 1999, p.8.
- 23 Berendsen en Stouthamer 2001.
- 24 Haalebos 1997, p.90.
- 25 Er heeft ook onderzoek naar de Middeleeuwen en Nieuwe Tijd plaatsgevonden, maar die perioden vormen niet het onderwerp van dit artikel.
- 26 Bogaers en Haalebos 1983, p.308-309.
- 27 Zie Haalebos 2000; Bechert en Willems 1995.
- 28 De definitieve datering van de munten van de afgelopen campagne volgt later. Ze liggen ter determinering op het Rijksmuseum Koninklijk Penningkabinet (KPK). Ondanks dat, en het geringe aantal van ongeveer 200 munten, inclusief de exemplaren van eerder onderzoek uit Woerden, zijn er nu toch al wel uitspraken over de munten doen.
- 29 Mondelinge mededeling F. Kemmers (KUN). Zie ook Haalebos & Franzen 2000, p.29; Valkenburg I zou dan een minder vooruitgeschoven en geïsoleerde post zijn geweest dan tot dusver werd aangenomen.
- 30 Met nadruk wordt hier gewezen op het feit dat het gaat om 'voorlopige resultaten' en de gedachtegang is grotendeels hypothetisch. Het vondstmateriaal moet immers nog worden uitgewerkt en preciezer worden gedateerd. Hoewel dus erg gewaagd, om al verregaande uitspraken over datering, fasering en chronologie, is hier toch een aanzet gegeven. De auteurs beseffen dat eigenlijk alleen dendrochronologisch onderzoek, van met Woerden I geassocieerde (eikenhouten) palen, uitsluitend zou kunnen geven over een begindatering rond 40 na Chr.
- 31 Suetonius, *De Vita Caesarum*, Caligula, p.43-48; Cassius Dio, LIX, p.21-25.
- 32 Vond het bekende 'schelpenverhaal' (Suetonius, Caligula, p.43) nu plaats langs de Noordzeekust (Katwijk) of is het toch langs de Kanaalkust? Dit mede n.a.v. de opmerkingen bij Tacitus (*Historia* IV, p.15) over de Cananefaat Brinno, die schamper deed over Caligula's expeditie. Hieruit zou men af mogen lezen dat Caligula's legermanoeuvres op of nabij het grondgebied van de Cananefaten hebben plaatsgevonden; d.i. in het huidige Zuid-Holland. Zie ook Wynia 1999.
- 33 Bloemers (1978, p.77) maakte al aannemelijk dat Claudius wellicht niet anders kon dan de *Brittania* politiek doorzetten. Er waren immers onder zijn voorganger al zoveel voorbereidingen getroffen, dat een drastische verandering van de plannen grote onrust onder de troepen had kunnen veroorzaken.
- 34 Bogaers en Haalebos 1979.
- 35 Mulder 1999.
- 36 Hier - in alfabetische volgorde - de namen van hen die een belangrijke bijdrage hebben geleverd aan het afgelopen onderzoek, waarvoor bijzonder veel dank: Liesbeth van Beurden (BIAX Consult), Adriana Bontenbal (AWW), Elly Bruijn (AWW), Gonnie van Dijken (AWW), Monica Dütting (Hazenbergh Archeologie Leiden), Kees Doedeijns (AWW), Sebastiaan Hess (student VU), Justin de Jong (AWW), Eva Kars (ADC), Hans Kooijman (AWW), Otto van Nispen (ADC), Kees Notenboom (ADC), Merlijn Notenboom (ADC), Sebastiaan Ostkamp (ADC), Paulien van Rijn (BIAX Consult), Mart Scheer (AWW), Henk van Uunen (AWW), Coriene Wiepking (ADC), Jaap Wisse (ADC), Ben de Wit (Maurik), en vele medewerkers van de gemeente Woerden.

Literatuur

- Bechert, T., en W.J.H. Willems (red.) 1995: *De Romeinse Rijksgrens, tussen Moezel en Noordzeekust*. Utrecht.
- Beunder, P.C., 1975: De Romeinse (militaire) bewoning van Woerden komt in het licht. *Westerheem* 24, p. 100-110.
- Beunder, P.C., *Castella en havens, kapellen en hoven van Albaniana tot Laurum, via Bode(lo)grave en Zwadenburg*. Nieuwkoop.
- Berendsen, H.J.A., en E. Stouthamer, 2001: *Palaeographic development of the Rhine-Meuse delta, The Netherlands*. Assen.
- Blijdenstijn, R.K.M., 1999: *Waardevol Woerden in ontwikkeling. Een cultuur-*

- historische effectrapportage van de binnenstad van Woerden*. Woerden.
- Bloemers, J.H.F., 1978: *Rijswijk (Z.-H.)*, 'De Bult'. *Eine Siedlung der Cananefaten*. (Nederlandse Oudheden 8). Amersfoort.
- Bogaers, J.E., en J.K. Haalebos, 1976: Sporen van Romeinse militairen onder de politiekazerne te Woerden. *Heemtijdighen* 12, p.13-15.
- Bogaers, J.E., en J.K. Haalebos, 1979: De Romeinse opgravingen op het terrein van het voormalig St.-Jozefpensionaat te Woerden. *Heemtijdighen* 15, p. 76-84.
- Bogaers, J.E., en J.K. Haalebos, 1981: Zuid-Holland Woerden. *BKNOB* 80, p. 106-111.
- Bogaers, J.E., en J.K. Haalebos, 1983: Op zoek naar een castellum in Woerden. *Spiegel Historiae* 18/6, p. 302-309.
- Broer, C.J.C., en M.W.J. de Bruijn, 1997: Antonina, Wiltenburg, Traiectum. De kennis van het Romeinse verleden van Utrecht door de eeuwen heen. In: *Jaarboek Oud-Utrecht*, Utrecht, p. 97-124.
- Giffen, A.E. van, 1948: De Romeinse Castella in de dorpsheuvel te Valkenburg aan den Rijn (Z.H.) (Praetorium Agrippinae), I: De opgravingen in 1941. *JVT* 25-28, 1940-1944, p. 1-316.
- Giffen, A.E. van, 1955: De Romeinse Castella in de dorpsheuvel te Valkenburg aan den Rijn (Z.H.) (Praetorium Agrippinae), II: De opgravingen in 1942-1943 en 1946-1950. *JVT* 33-37, 1948-1953, p. 1-209.
- Haalebos, J.K., 1997: Een Romeins graanschip in Woerden. In: *Jaarboek Oud-Utrecht*, Utrecht, p. 67-95.
- Haalebos, J.K., 1998: Woerden-Laurium. Een eerste inventarisatie van de opgravingen in het centrum van de stad. (ongepubliceerd).
- Haalebos, J.K., 2000: Woerden, Oranjestraat. In: D.H. Kok, K. van der Graaf & F. Vogelzang (red.), *Archeologische Kroniek provincie Utrecht 1998-1999*. Utrecht, p.202-206.
- Haalebos, J.K., en W.K. Vos, 1999: *Aanvullend Archeologisch Onderzoek in Woerden*, hoek Molenstraat/ Kazernestraat. (ADC rapport 5). Bunschoten.
- Haalebos, J.K., en J.J. Lanzing, 2000: *Aanvullend Archeologisch Onderzoek aan de Groenendaal te Woerden*. (ADC rapport 25). Bunschoten.
- Haalebos, J.K., en P.F.J. Franzen, e.a., 2000: *Alphen aan den Rijn - Albaniana 1998-1999. Opgravingen in de Julianastraat, de Castellumstraat, op Het Eiland en onder het St.-Jorisplein*. (Libelli Novioma-genses nr.6). Nijmegen.
- Mulder, J.R., 1999: *Bodemgesteldheid van de Nieuwe Markt te Woerden. Verslag van een kortlopend onderzoek ten behoeve van de archeologie*. (rapport Alterra). Wageningen.
- Ozinga, L.R.P., 1989: Geschiedenis van het historisch en archeologisch onderzoek naar het Romeinse castellum in Utrecht. In: L.R.P. Ozinga et al. (red.), *Het Romeinse castellum te Utrecht*. (Studies in Prae- en Protohistorie 3). Utrecht, p. 19-24.
- Vos, W.K., 2003. *Voorlopige rapportage Woerden Kerkplein, deelgebied A en Hoge Woerd*. Met bijdragen van L. van Beurden, A.G. Bontenbal, C. Doedeijns, J. van Dijk, M. van Dinter, E.A.K. Kars, S. Ostkamp, P. van Rijn, A. Veenhof en C.G. Wiepking. (ADC rapport 152). Bunschoten.
- Wynia, S.L., 1999: Caius was here. The Emperor Caius' Preparations for the Invasion of Britannia: New Epigraphic Evidence. In: H. Sarfatij, W.J.H. Verwers & P.J. Woltering (eds.), *In Discussion with the Past. Archaeological studies presented to W.A. van Es*. Amersfoort, p. 145-148.